

SHAXSDA YUZAGA KELADIGAN SUITSID XOLATLARINING AYRIM IJTIMOIY PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Axmedov Davlatbek Saloxidin o`gli

Namangan davlat universiteti Psixologiya (faoliyat turlari) yo`nalishi ikkinchi bosqich magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada bolalarda o`z joniga qasd qilishnin ayrim ijtimoiy psixologik jihatlari tavsifi bayon etilgan.

Kalit so'zlar: Suitsidal xulq-atvor nazariyasi, "O'z-o'zini o'ldirish" nazariyasi, Suitsidal xulq-atvorning psixodiagnostikasi. Suiqasdning turlari, haqiqiy suiqasdlik xulqi va suiqasdlik holatining dinamik rivojlanishi. Bolalar va o'smirlar suitsidining sabab va motivlari.

KIRISH

SHaxs o`z joniga qasd qilish va o`z joniga qasd qilishga urinish kishilik jamiyatida qadimdan mavjud bo`lib, bu muammoga turli davrlarda turlicha munosabat bildiriladi. O`z joniga qasd qilish ayrim mamlakatlarda qoralangan bo`lsa, ayrimlarida esa mardlik, jasurlik, sevgi muhabbatga sadoqatlik ramzi sifatida ulug`langan. Qadimgi Hindiston, Xitoy va Yaponiyada o`z joniga qasd qilish ijtimoiy, avvaldan belgilab qo`yilgan majburiy harakatga ega bo`lgan voqea - hodisa deb karalgan bo`lsa, islom mamlakatlarida bu hodisa qoralanadi. Qadimgi Rimda ham o`z joniga qasd qilishga nisbatan salbiy munosabatda bo`lishgan. Hindistonda eri olamdan o`tgan ayollar jamoa nafratiga uchramaslik uchun o`zini-o`zi o'ldirishga mahkum bo`lgan.

Bir qator mualliflar fikricha, autodestruktiv xulq-atvor shakllanishida genetik omilning ahamiyati tasdiqlanganki, bu o`z joniga qasd qiluvchilarning qarindoshlari orasida suitsid ko`proq sodir etilishi bilan kechadi. Biroq, psixodinamik va klinikopsixologik yondashuv namoyondalari fikricha, suitsid sabablarini genetik asoslarda emas, balki yaqin insonini o`z joniga qasd qilish faktining psixogenetik ta'sirida, uning qarindoshlar xulq-atvoriga modellashtirilgan ta'sir o'tkazayotganligida deb karaladi.

O`z joniga qasd qilish hodisasi diniy ilmlar tomonidan ham o`rganilgan bo`lib, u barcha dinlarda qoralanadi. Xususan, islom dinida bu hodisaga nisbatan salbiy munosabat bildirilib jumladan "Hadis" to`plamlarida takidlanishicha: - "Bir kishi o`zini-o`zi jarohatlab o'ldirdi, shunda Olloh - taolo "bandam mendan ilgari o`z jonini o`zi oldi, uni men jannatdan mahrum qilaman" deyiladi" O`z joniga qasd qilish hodisasini ilmiy jihatdan tadqiq qilishga XIX asrning XX asrning boshlaridan boshlab kirishila boshlandi. Bunga birinchidan, butunlay dunyo miqyosida o`z joniga qasd qilish hodisasining ortib borayotganligi sabab bo`lgan bo`lsa, ikkinchidan suitsid muammosini o`rganishga bag`ishlangan qator ilmiy tadqiqotlarning yuzaga kelishi bu muammoni har tomonlama o`rganishga turtki bo`ldi.

Amaliyotda kuzatilganidek, ko`pgina psixik kasallarda suitsid depressiya, paranoid va gallyusinator - paranoid holatlarda uchraydi.

Suitsidning yuqori foizi narkomaniya va alkogolizmga chalingan, shaxsiy nosozliklari mavjud bo`lgan kishilarda uchraydi. Masalan, Buyuk Britaniyada o`tkazilgan tadqiqotlarda, 100 ta o`rganib chiqilgan suitsidentlar kasallik tarixidan 93 suitsident psixik kasallar deb tan olingan, (50% alkogoliklarda va taxminan 20% deperssiv kasallarda o`z joniga qasd qilish bilan tugagan.). A.G.Ambrumova va ¹V.A.Tixonenko izohlaganidek, suitsidentlar majmui uchta asosiy diagnostik kategoriya bilan

¹ 1. Olimov L.Ya., Maxmudova Z.M. O'smirlarda ekstremal vaziyatlarda psixologik himoya mexanizmlarini shakllantirish. Monografiya. "Buxoro viloyat bosmaxonasi MChJ" nashriyoti. Buxoro. 2021. -B. 160.

namoyish etilgan: nervopsixik kasalliklar bilan chegaradosh psixik kasalliklarga chalingan kasallar va mutlaqo psixik sogʻlom boʻlgan shaxslar. Mualliflar fikricha, oʻz joniga qasd qilish alohida klinik fenomen boʻla olmaydi. Ular berilgan maʼlumotlarga koʻra uchala keltirilgan kategoriyalar boʻyicha oʻzaro miqdor nisbati.

Yuqorida taʼkidlanganidek, mualliflarning katta qismi, suitsidal hatti - harakatlarni psixik kasallar bilan birga, mutlaqo sogʻlom shaxslar ham sodir etishi mumkin degan qarashni ilgari surgan. Shuning uchun, suitsidni faqatgina toʻgʻridantoʻgʻri psixik patologiya natijasi deb emas, balki psixopatologik simptomlar va individum ijtimoiyligining asosini tashkil etadigan, uning genezisida atrof - muhit taʼsiri va shaxs ijtimoiy-psixologik tuzilishining oʻzaro bogʻliqligi katta ahamiyatga ega ekanligini koʻp faktorli hodisa sifatida koʻrib chiqish lozim

XIX asrning oxiri XX asrning boshlarida kattalar suitsidi bilan bir qatorda bolalar va oʻsmirlar suitsidi muammosi yuzasidan ham qator ilmiy tadqiqotlar olib borildi. Biroq, ilmiy adabiyotlar tahlili bu davrda bolalar va oʻsmirlar suitsidini tadqiq qilish yuzasidan olib borilgan ishlarning yetarli emasligini koʻrsatdi. Shunga karamasdan bu sohada maʼlum ilmiy tadqiqotlar olib borildiki, bu bolalar va oʻsmirlar suitsidini tadqiq qilishning keyingi yillardagi rivojiga ijobiy taʼsir koʻrsatdi.

Bu oʻrinda F.K.Terexovkaning ilmiy izlanishlarini alohida taʼkidlash mumkin. Uning taʼkidlashicha bolalar va oʻsmirlar suitsidining motivlari rolini “jazolanishdan qoʻrqish”, “gʻam-gʻussa”, “sevgi va rashk” kabilar oʻynashi mumkin. Muallifning fikriga qaraganda bolalar va oʻsmirlar suitsidining oldini olish uchun ularni mustahkam irodali, sogʻlom fikrli va keng feʼl atvorli qilib tarbiyalash lozimdir. Shuningdek, uning taʼkidlashicha suitsidi oʻzini hayotdan mahrum etishiga emas balki nomaqbul vaziyatlarga nisbatan “norozilik” sifatida yoʻnaltirilgan xatti-harakatdir.

F.K.Terexovkaning bolalar va oʻsmirlar suitsidiga bagʻishlangan qator ijobiy fikr va mulohazalari mavjudligiga qaramasdan uning ayrim noaniq fikrlari ham uchrab turadi. Jumladan, uning bolalar va oʻsmirlar suitsidi kattalar suitsidi singari ruhiy nosogʻlomlik mahsulidir degan fikri qator tanqidiy mulohazalarga sabab boʻladi. Shuningdek, uning bolalar va oʻsmirlar suitsidining oldini olishda ijtimoiy psixologik va psixiatrik tadbirlardan foydalanish befoyda va behudadir degan fikri ham qattiq qarshilikka uchraydi. 1900-1912 yillarga kelib, Rossiyada ayrim vrachlarning suitsidni oʻrganishga bagʻishlangan shaxsiy statistik tadqiqotlari paydo boʻla boshlaydi. Shunday shaxsiy statistik tadqiqot mualliflaridan biri M.N.Gernet (1922) boʻlib, u oʻz tadqiqotlarida bolalar va oʻsmirlar suitsidining statistik tahlili bilan shugʻullanib, Rossiyada va butun dunyoda bolalar va oʻsmirlar suitsidi yildan-yilga ortib borayotganligi haqidagi xulosaga keladi.

Xalq taʼlimi statistik hisoblari asosida G.Xlopin, N.Ushinskiy, Ye.Neznamovlar tahriri ostida chop etilgan “Samoubiystvo, pokusheniya na samoubiystvo i neschastnie sluchai sredi uchashixsya uchebnix zavedeniy M.N.P.” (Xalq taʼlimi vazirligi oʻquv yurtlari oʻquvchilari oʻrtasida oʻz joniga qasd qilish, oʻz joniga qasd qilishga urinish va baxtsiz hodisalar), nomli toʻplam bolalar va oʻsmirlar suitsidining statistik tahlili asosida yaratilgan “Samoubiystvo detey” (Bolalarning oʻz joniga qasd qilishlari) nomli asari ham bu sohada olib borilgan muvaffaqiyatli ilmiy tadqiqotlardan biri sifatida qabul qilinadi. Muallif oʻz xulosalarida bolalar va oʻsmirlar suitsidi faqatgina ruhiy nosogʻlomlik natijasida sodir etiladigan hodisa boʻlmasdan balkim, ruhiy sogʻlom bolalar va oʻsmirlarda ham sodir etilishi mumkin boʻlgan hodisadir deb taʼkidlaydi. U bolalar va oʻsmirlar suitsidining 12 xil koʻrinishini taʼkidlab, uning kelib chiqishidagi asosiy sabab va motivlari haqidagi eʼtiborli fikrlarni ilgari suradi. Xususan, suitsidial xulqni keltirib chiqaruvchi sabablarni “endogen” va “ekzogen” sabablarga boʻladi. Endogen sabablarga bola psixikasining yosh psixologik xususiyatlari natijasida vujudga keladigan suitsidal xulq, uy va niyatlarni kiritisa, “ekzogen” sabablarga esa ijtimoiy muhit taʼsiri va shaxslararo nizolar tufayli vujudga keladigan suitsidal xulqni kiritadi.

²A.G.Ambrumova, S.V.Trayniva, N.V. Umanskiy (1983) kabi tadqiqotchilar xulq ogʻishini suitsidal

² Elov Z.S. Berdiyeva D.Sh. Psychological reasons for suicide motivation in adolescents with deviant behavior. Oriental renaissance: innovative, educational, natural and social sciences scientific journal. volume 2, issue 2 February 2022 1003- 1009

xulqni keltirib chiqaruvchi sabablardan biri sifatida ta'kidlashib, bolalar va o'smirlarda xulq og'ishining ko'rinishlari va ularning kelib chiqishiga sabab bo'luvchi omillarni ko'rsatadilar.

Ular quyidagichadir:

1. Patologik irsiy moyillik, surunkali alkogolizm va ruhiy nosog'lomlik;
2. Konstitusional xususiyatlar, xarakter aksentuatsiyasi;
3. Ijtimoiy biopsixologik chekinish va xulq-atvor reaksiyalari;
4. Jamiyatning ijtimoiy psixologik sabablari;
  - A) moddiy boylikka intilish natijasida ma'naviy qashshoqlanish;
  - B) diniy e'tiqod va an'analarning unutilishi;
  - C) oilaviy munosabatlar deformatsiyasining izdan chiqishi;
  - D) atrof-muhitning turli-tuman informatsiyalar bilan to'lib toshishi natijasida hayotning jadallashuvi;
  - E) tarbiya jarayonida individual psixologik yondashuvning yo'qligi.

Boshqa ilmiy adabiyotlarda ham bolalar va o'smirlarda xulq og'ishining bir qator klassifikatsiyasi keltiriladi. Jumladan V.N.Kudryavsev (1984) bolalar va o'smirlar xulqi og'ishining ijtimoiy huquqiy me'zoniga asoslangan klassifikatsiyasini, A.E.Lichko (1975) o'smirlarda xarakter reaksiyalari tufayli vujudga keladigan xulq og'ishi turlari klassifikatsiyasini va shaxs xususiyatlarini (tiplarini) keltiradilar.

A.E.Shir o'z tadqiqotlarida bolalar va o'smirlarda suitsidal xulqning quyidagi turlarini keltirib o'tadi:

1. Oldindan o'ylangan, ya'ni autoagressiv (o'ziga qaratilgan tajovuzkorlik) xarakteriga ega bo'lgan va oldindan o'ylangan suitsidal uy va niyatlar asosida sodir etilgan haqiqiy suitsidal urinishlar. Bunday suitsidal urinishlar surunkali nizoli vaziyatlarda vujudga kelib, unga uzoq muddat tayyorgarlik ko'rib, qulay imkoniyatlarga qarab, amalga oshiriladi.
2. Barham berib bo'lmaydigan suitsidal xulq. Bunday suitsidal urinishlar ruhiy nosog'lomlik va kuchli suitsidal tendensiyalar asosida sodir etilgan suitsidlardir. Bu ko'rinishdagi suitsidal urinishlarda ham autoagressivlik mavjud bo'lib, faqatgina bu xususiyat ruhiy nosog'lom va ruhiy nosog'lomlik chegarasida turgan bolalar va o'smirlarga xosdir.
3. Ambivalent suitsidal xulq. Bunda autoagressiya xulq atrofga yo'naltirilgan bo'lsada, biroq o'zini hayotdan mahrum yetishga qaratilgan haqiqiy suitsidal xulq ham ma'lum darajada mavjud bo'ladi.
4. Impulsiv (affektic) suitsidal xulq. Bunday suitsidal urinishlar kuchli ta'sirlanish tufayli to'satdan amalga oshiriladigan suitsidlardir.
5. Namoyishkorona suitsidal xulq. Bu ko'rinishdagi suitsidal urinishlar kuchli ruhiy jarohatlanish holatlarida amalga oshirilib, ko'pincha u "suitsidogen kishi" ko'z o'ngida sodir etiladi.

Bolalar va o'smirlar suitsidini o'rganishga bag'ishlangan tadqiqotlar bilan tanishar ekanmiz, ularda bolalar va o'smirlar suitsidal xulqning shakllanishi, rivojlanib borishi va amalga oshirilishi bilan bir qatorda suitsident bolalarning suitsidoldi holati va suitsidal xulqni ifodalovchi ayrim belgilar, ya'ni somatik o'zgarishlar va bolalar va o'smirlar suitsidining psixologik ma'nosining ham tahlil qilinganligini ko'ramiz.

Jumladan, V.L.Xaykin tadqiqotlarida bolalar va o'smirlar suitsidal xulqini ifodalovchi quyidagi xususiyatlar keltirib o'tiladi:

1. Xulq o'zgarishining turli xil ko'rinishlari va suitsidal xulqning boshlanishi haqidagi belgilarning namoyon bo'lishi (o'z-o'zinipast baholash, emotsional beqarorlik, impulsivlik).
2. Nomaqbul vaziyatlar va kechinmalarga nisbatan bo'lgan shikoyatlar, suitsidal uy va niyatlar hamda

fikrlarning mavjudligi.

3. O'z joniga qasd qilishning amalga oshirilishi. Shunday qilib, yuqorida bolalar va o'smirlar suitsidal xulqini o'rganishga qaratilgan ilmiy manbalar tahlili, bolalar va o'smirlar suitsidining qator xususiyatlari yoritib berilganligini ko'rsatadi, biroq etnopsixologik, hududiy, individual-psixologik tomonlarining yetarlicha o'rganilmaganligining guvohi bo'lamiz.

Xulosa sifatida shunday qilib, ijtimoiy konsepsiyaning kelib chiqish asosida suitsidal xulqatvorda ijtimoiy integratsiya pasayishi va mustahkam emasligi yotadi, o'z joniga qasd qilish esa hamma holatlarda individni ijtimoiy muhit bilan o'zaro munosabatlari nuqtai nazaridan tushunish mumkin, bu vaziyatda ijtimoiy omillar yetakchi ahamiyatga ega. Ta'kidlash joizki, keltirilgan nazariyaning katta ahamiyatga ega ekanligiga qaramasdan suitsidal tendensiyalar rivojlanishi ba'zi bir xususiyatlarini anglash, ijtimoiy va jamoa omillarini o'rganish - bular muammo o'rganishinig faqat bir tomoni. Alohida insonning suitsidal harakatini tushunish uchun shaxs va ijtimoiy madaniy omillarni o'rganish zarur deb o'ylaymiz.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Olimov L.Ya., Maxmudova Z.M. O'smirlarda ekstremal vaziyatlarda psixologik himoya mexanizmlarini shakllantirish. Monografiya. "Buxoro viloyat bosmaxonasi MChJ" nashriyoti. Buxoro. 2021. -B. 160.
2. Olimov L.Ya, Baratov Sh. R. Аvezов О.Р. Psixologiya nazariyasi va tarixi. Darslik. "O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati" nashriyoti. Toshkent. 2019. -B. 494. 11.
3. Olimov L.Ya. Shaxs psixologiyasi. "Durdona" nashriyoti. Buxoro. 2019. -B. 280.
4. 12. Olimov L.Ya. Xulqi o'g'ishgan bolalar psixologiyasi. Darslik. Buxoro, "Durdona". 2019. – 460.
5. Xulqi og'ishgan bolalar psixologiyasi. Darslik / Muallif: N.G'.Komilova. - Toshkent: TDPY, 2020. 280 b.
6. Po'Latova, Madina Shavkatovna. "Inqirozli vaziyatlarda o'smirlarda suitsidal xavf shakllanishini oldini olishning psixologik mexanizmlari." Science and Education 3.3 (2022): 547-554.
7. Aliyeva M. M. SUITSIDAL XULQ SHAKLLANISHI IJTIMOIY PSIXOLOGIK MUAMMO SIFATIDA //Journal of new century innovations. – 2022. – T. 13. – №. 1. – C. 125-129.
8. Roziqova M. F. Bolalarda o'z joniga qasd qilishning ayrim ijtimoiy-psixologik jihatlari //Science and Education. – 2022. – T. 3. – №. 5. – C. 1115-1124.
9. Odilboyevich J. H. SHAXS VA UNING TEMPERAMENTIDA PSIXOLOGIK HIMOYA MEXANIZMLARINING ORNI VA AXAMIYATI MOSLASHISHDA UNING TARKIBIY QISMLARI //MODELS AND METHODS FOR INCREASING THE EFFICIENCY OF INNOVATIVE RESEARCH. – 2023. – T. 2. – №. 19. – C. 78-84.
10. Одилбоевич Ж. Х. ШАХС ВА УНДАГИ ПСИХОПАТИЯ ХОЛАТЛАРИ КЕЛИБ ЧИҚИШ САБАБЛАРИ ВА ПРОФИЛАКТИКАСИ //PEDAGOG. – 2022. – Т. 1. – №. 4. – С. 693-699.
11. Haydarjon J. SHAXS IJTIMOIY XIMOYASIZLIGINI O'G'ISHGAN XULQ ATVORGA TASIRINI IJTIMOIY PSIXOANALITIK MEXANIZMLARI //BARQARORLIK VA YETAKCHI TADQIQOTLAR ONLAYN ILMIY JURNALI. – 2022. – T. 2. – №. 1. – C. 9-12.
12. Odilboyevich, J. H. (2023). SHAXSLARARO MULOQOT DAVOMIDA MULOQOTNING VERBAL VA NOVERBAL HARAkatlarda SHAXNING KOZ QARASHLARI VA YUZ MIMIKASIGA QARAB YOLG 'ON ALOMATLARINI ANIQLASHNING PSIXOLOGIK TAVSIFI. ОБРАЗОВАНИЕ НАУКА И ИННОВАЦИОННЫЕ ИДЕИ В МИРЕ, 15(5), 59-64
13. Jurayev, H. (2022). OILAVIY MUNOSABATLARNING BOLA RUHIYATIGA TA'SIRI. NAMANGAN DAVLAT UNIVERSITETI PSIXOLOGIYA KAFEDRASI.